

За Андрей С. Цанов и за създаването на Българското евангелско дружество през 1875 г. в Самоков

Елена Хаджиниколова

Създаването на Българското евангелско дружество през 1875 г. в Самоков се приема за лична заслуга на Андрей С. Цанов, изтъкнат български политик и общественик, богата творческа личност, която е малко позната в българската историографията. Андрей С. Цанов е известен преди всичко със своите литературни творби и със списването на няколко евангелистки списания. Той е 20 години главен редактор на сп. „Домашен приятел”, орган на Евангелското дружество и един от редакторите на в. „Зорница” и др.

А. С. Цанов се заема да осъществи идеята за Българското евангелско дружество, защото е свързан с проблемите на развитието на своя народ в годините след Кримската война /1853-1856 г./ до Освобождението. Той иска да се открие възможност в българските земи да проникнат новите либерални идеи от Америка и Европа. Своя светоглед развива най-вече в статиите си във в. „Македония”, „Право”, „Летоструй” и „Век”. Тези негови публикации обаче са неизвестни за изследователите на живота и творчеството му.

А. С. Цанов най-много пише по страниците на в. „Македония”, издаван от Петко Р. Славейков в Цариград. Тях двамата ги свързва дълбоко приятелство още от 1865 г., когато Славейков се надява, че с подкрепата на Американското библиейско общество в турската столица ще може като негов пътуващ книжар да обиколи Македония, за да събере свидетелства за старобългарската писменост в областта¹. Турското правителство не допуска мисията на Славейков и се скарва с Американските мисионери. Славейков се включва тогава във работата на Благодетелното Братство „Просвещение”, а американците му помагат не само в издаването на в. „Македония”, а и в

¹ *Славейков П.Р.* Писма. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Изд. Българското книжовно дружество. С., 1904, кн. 20, с. 73

цялостната му работа през 70-те години години на XIX в.² Славейков е много благодарен на Американските мисионери за помощта им и тези свои чувства той изказва в сърдечно писмо от 1877 г. до д-р Лонг, д-р Ригс, г-н Уошбърн и до Андрей Цанов.³

Когато става председател на Българското евангелско дружество, А. С. Цанов се включва в българското националноосвободително движение през Източната криза /1875-1878 г./⁴ Тогава той става един от редакторите на в. ”Зорница“ в Цариград. Негови помощници в това негово дело са и основателите на Евангелското дружество. Иван Тонджоров, който с А. С. Цанов и Н. Бояджиев, създава организацията, след Баташкото клане е арестуван и заточен. Заподозрян е за връзки с Англия в защита на българите и е освободен след застъпничество от американската и английска дипломатическа мисия в Цариград.⁵ Пано Шопов от с. Мерицлери, свързан с Евангелското дружество и близък помощник на А. С. Цанов, през Руско-турската война /1877/1878 г./ работи при лейди Странгфорд, която по-късно го праща да учи медицина в Лондон.⁶ Вълко Шопов от с. Мерицлери, също свързан с Евангелското дружество и въведен в евангелското учение от Сечан-Николов Христодул Костович от Самоков, известния деец на превода на Библията от 1871 г. в Цариград, става верен помощник на лейди Странгфорд. Английската деятелка прави българина от с. Мерицлери свой пръв помощник и свой преводач.⁷ След Руско-турската война тя го праща да учи медицина в Лондон.

А. С. Цанов като председател на Българското евангелско дружество също се включва в “българската агитация” в Англия. В нея той работи благодарение на д-р Лонг и Иван Е. Гешов.⁸ А. С. Цанов в своята политическа

² Пак там, с. 160. *Хаджиниколова Е.* Българите срещу сръбското проникване в Македония /70-те години на Х/Хв/. Велико Търново 2003, с. 142-146.

³ *Славейков П.Р.* Писма... с. 186

⁴ *Вестители на истината.* История на евангелските църкви в България. Изд. Българско Библейско Дружество. С., 1994, с. 128-132, 281-282.

⁵ *Юбилейна книга* на Българското евангелско благотворително дружество по случай петдесетгодишнината му /1875-1925/. С., 1925, с. 14.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там, с. 16.

⁸ *Вестители на истината...* с. 70. *Цанов А.С.* История на Българското Евангелско Благотворително дружество... с. 5-15.

дейност обаче винаги се чувства съпричастен към д-р Лонг, когото счита за своя най-голям благодетел. Тази страна от живота на А. С. Цанов се отбелязва и в съществуващите две негови кратки биографи.⁹

А. С. Цанов се смята за последовател и на Гаврил Илиев, първия български евангелист от Берковица.¹⁰ Според спомените на Стефан Томов, пазени в архива на Методистката епископална църква в София, Г. Илиев е не само първият протестантин, но той помага и на д-р Лонг в Северна България. А. С. Цанов се чувства съпричастен към делото и саможертвите на Г. Илиев, изразявайки му своята почит като председател на Българското Евангелско дружество. В своя очерк за това дружество той набляга на факта, че е шестият евангелист - след Гаврил Илиев, който през 1852 г. е обявен за протестантин.

Г. Илиев е пътуващ книжар на Британското чуждустранно библиейско дружество, когато д-р Лонг се запознава с него. Г. Илиев подкрепя мисията на методистите в Северна България и се заема да обикаля българските селища като пътуващ библиейски книжар. А. С. Цанов също се свързва с методистите, когато приема през 1861 г. в Свищов евангелското учение. Той е въведен в това учение от Стоян Дончов Руевски .

В Свищов евангелизма се разпространява благодарение на д-р Лонг. Сред видните съмишленици на Лонг в града е и Стоян Дончов Руевски. Този факт се потвърждава и от Стефан Томов. Той пише, че в Свищов най-верни на д-р Лонг са Димитър Караначев, Ангел Цветков, Яордаки Тишев и Стоян Дончов Руевски.¹¹

Сведения за Ст. Д. Руевски дава и М. Стоянов.¹² Според него д-р Лонг има голям успех в Търново, но когато идва и Трявна, Дряново и Габрово той не се посреща приятелски. Едва в Свищов успява да спечели доверието на Ст.

⁹ *Пенев А.* Андрей Цанов. Радетели за просвета и книжнина. Състав. и ред. Н. Жечев и Ив. Сестримски. С., 1986, с. 469-470. Андрей С. Цанов. Илюстрация Светлина. Юбилейна книга. С., 1917, т. 25, с. 23.

¹⁰ *А. С. Цанов.* История на Българското Евангелско Благотворително Дружество... с. 6. *Архив при Методистката епископална църква "Д-р Алберт Лонг" /София/. Д-р Стефан Томов.* История на Евангелското дело в Северна България, ръководено от Методистката епископална църква... с. 10-11.

¹¹ *Цанов А. С.* Пос. съч., с. 7. *Архив при Методистката Епископална Църква "Д-р Алберт Лонг" /София/. Д-р Стефан Томов.* История на Евангелското дело в Северна България... с. 5.

¹² *Стоянов М. М.* Начало на протестантската пропаганда в България. Известия на института за история. С., 1964, т. 14-15, с. 61-62.

Д. Руевски. Така д-р Лонг получава увереност и успява да се прехвърли в Русе и по-нататък – в Гюргево и Тулча. Град Тулча е обявен за седалище на методистката църква в Северна България. Център на работата обаче остава Свищов, където активно работи Гаврил Илиев. В Свищов методистите запазват силни позиции отново благодарение на Ст. Д. Руевски.

Свищов е първият български търговски град на река Дунав, в който се поставя основата на евангелското дело. Свищов се посещава от д-р Лонг, когато той вече има свои привърженици в Шумен и Търново. Благодарение на този град д-р Лонг успява да получи опора и в Русе и Тулча. През 1865 г. седалището на методистката църква от Тулча се премества в Русе, но в Тулча се запазва мисионерската станция.

На годишния събор на Западно-турската мисия през юни 1870 г. се организира Европейско-турска мисия от американските и английски мисионери в българските земи. На този първи годишен събор на новата мисия се решава центъра на бъдещата работа да се съсредоточи в Стара Загора и в Самоков. На събора на новосъздадената Европейско-турска мисия се представя един подвързан екземпляр на “голямата българска Библия”, който се подписва от всички присъстващи и се пренася в Самоков.¹³ Заветите на създателите на превода на Библията на новобългарски език се запазват в работата на Американската богословска семинария в Самоков, в чиито среди през 1875 г. А. С. Цанов формира Българското Евангелско Дружество.

Освен общоприета версия за създаването на Българското Евангелско дружество през 1875 г., Христо Семерджиев, известният и всепризнат изследовател на Самоков и “околността му в годините от турското завоевание до Освобождението”, има свое мнение за годината на учредяването на организацията.¹⁴ Според него А. С. Цанов създава дружеството през 1874 г., след като през 1872 г. в Самоков се открива Американската богословска семинария. Това той твърди, въпреки че използва известните спомени на А. С. Цанов. Когато се запитам защо Хр. Семерджиев греши годината на

¹³ *Хаскел Х.К.* Исторически преглед на Европейско-турската мисия през последните петдесет години. Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Самоков, 1908, ч. 1.

¹⁴ *Семерджиев Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, с. 97.

създаването на организация, аз се обърнах отново към спомените на А.С.Цанов.¹⁵ В тях се пише, че през 1874 г. стават първите срещи по уговарянето на организацията, а нейното създаване е през март 1875 г. Този ред на мисли се запазва и във “Вестители на истината”.

През март 1875 г. А. С. Цанов, Ив. Тонджоров и Н. Бояджиев избистрят работата на бъдещата организация и на изработването на нейния устав. Идеите на тримата постепенно се подкрепят от Никола Матинчев, Никола Чакалев, Иван Чакалев, Михаил поп Тодоров, Васил П. Караиванов и др. На новото учредително събрание през април 1875 г. присъстват Велико Петранов, Аргир Казанджиев, Димитър Тенев, Иван Ангелов, Христо Георгиев. На събранието се доуточнява датата на учредителния събор с приятели от Меричлери, Каялъдере, Ямбол и Банско.

Хр. Темелски, който добре познава творчеството на Хр. Семерджиев, също приема, че през 1874 г. само се заражда у А. С. Цанов идеята за Българското евангелско дружество.¹⁶ Съществуващото противоречие у Хр. Семерджиев обаче би трябвало да послужи като повод да се отдаде внимание на приносите на редица дейци като Ив. Тонджоров, Н. Бояджиев и др., на които се опира през 1874 г. в своето дело А. С. Цанов.¹⁷ Това иска да ни каже изтъкнатия изследовател на миналото на град Самоков.

А. С. Цанов се подкрепя също от Британското чуждестранно библиейско общество, което започва да откупва изданията на Българското евангелско дружество и веднага им създава книжарница в Пловдив.¹⁸ А. С. Цанов в своята мисия се подкрепя и от чужди мисионери. Той пише, че до Осмия събор на организацията в дружеството работят Я.Ф.Кларк, В.Е.Лак, И. С. Хаус.¹⁹

В специалния брой на в. ”Зорница” от 1933 г., посветен на смъртта на А. С. Цанов, се помества “Животописен очерк” на видния българин. В него се

¹⁵ Цанов А.С. История на Българското Евангелско Благотворително Дружество... с. 5-15.

¹⁶ Темелски Хр. Самоков през Възраждането. Из миналото на Самоков. С., 2000, с. 214.

¹⁷ Цанов А.С. Пос. съч.

¹⁸ Семерджиев Хр. Самоков и околността му... с. 97.

¹⁹ Цанов А. С. Пос. съч., с. 20.

подчертават големите заслуги на Я.Ф.Кларк,който се счита за пръв помощник на българина при формирането на Евангелското дружество.²⁰

* * *

Интерес за работа в българските земи американските мисионери получават през 1856 г. благодарение на Американската конгеристка /Съборянска / църква, подкрепена от Методистката епископална църква. Двете църкви си разделят мисийското поле, като конгрешаните запазват за себе си земите на юг от Стара планина заедно с Македония и Албания, евентуално и Сърбия, а методистите получават Северна България с Добруджа и Румъния. След обиколката на Ригс и Хамлин /директора на евангелското мисионерско училище в Бабек, Цариград, превърнато по-късно в Роберт колеж/ сред българите в българските земи се назначават първите мисионери. Това са: от конгресистското дружество –Чарлс Морс, а от методисткото-Алберт Лонг. Чарлс Морс започва да навлиза в българските през Одринска Тракия,през град Одрин. А. Лонг създава мисионерски центрове в Търново, Шумен и Тулча.²¹

След Одрин вторият опорен център на конгрешаните е Пловдив, където идват през 1859 г. Уилям Мериам и Джеймс Кларк. Създават се също три мисионерски центрове в Южна България: в Одрин, Пловдив и Стара Загора.²² В Пловдив през 1860 г. се открива първото евангелско училище в България. Неговите първи български ученици са Петър Мусевич от Пазарджик, Никола Бояджиев от Панагюрище, Иван Тонджоров от Самоков и Андрей С. Цанов от с. Видраре /Равнище/, Ботевградско.²³

След като се укрепват в Южна и Северна България, мисионерите създават през 1864 г. в Цариград сп. ”Зорница”, чийто главен редактор е д-р

²⁰ Андрей С. Цанов почина. В. ”Зорница”, бр. 10 от 8 март 1933. /Цанов А.С. Животописен очерк./

²¹ Вестители на истината... с. 40-42.

²² Пак там, с. 42.

²³ Стоянов М. Начало на протестантската пропаганда в България... с. 48. Генчев Н. Възрожденският Пловдив. Принос към българското духовно възраждане. Пловдив, 1981, с. 280-281, 289-290. Вестители на истината...с. 116.

Лонг, а секретар е Петър Мусевич.²⁴ Дейците на сп. "Зорница" пък създават Благодарителното Братство "Просвещение" през 1868 г. в Цариград, което се заемат да проникнат в Македония.²⁵ Тази политика започва да се осъществява чрез мисията на Чарлс Морс в София. Тази мисия е свързана с пренасянето и утвърждаването на центъра на европейско-турската мисия през 70-те години в Самоков. Помощник на това дело е Братство "Просвещение" и преди всичко Петър Мусевич.

През 1862 г. в София от Одрин се премества Ч. Морс.²⁶ Този мисионер заедно с д-р Е. Ригс, д-р Я. Ф. Кларк и д-р Марш живее най-продължително сред българите. Той е от конгрешанската деноминация. Когато обаче през 1866-1868 г. започва подготовката за създаването на Благодарителното Братство, инициативата за формирането на организацията принадлежи на д-р Лонг от методистите. Негов помощник е Петър Мусевич. Целта на Братството е да проникне в Македония, а това то прави и благодарение на позициите си в София.

В Македония идва Петър Мусевич. С подкрепата на д-р Лонг и Братството П. Мусевич се настанява в Битоля и тук създава българо-румънска книжарница още през 1868 г.²⁷ Така той създава условия да възникне мисия в града през 1873 г., след като се създава верска община в Банско.²⁸ Създаването на мисията се спомага от работата на българо-румънската книжарница в Битоля. Книжарницата има силно влияние в просветното движение на българите в Прилеп, Велес, Охрид, Ресен, Лерин и др.²⁹ Тя работи и с книжарницата на Христо Г. Данов във Велес.³⁰

Мисията в Битоля на дейността на Мусевич и Благодарителното Братство "Просвещение" в Цариград, са неделими пък от мисиите в София и в Самоков. По тази причина, когато Морс напуска София, той идва в

²⁴ *Вестители на истината...* с. 66, 108.

²⁵ *Хаджиниколова Е.* Българите срещу сръбското проникване в Македония. Велико Търново, 2003, 388 с.

²⁶ *Вестители на истината...* с. 41-45, 161-164.

²⁷ *Хаджиниколова Е.* Пос. съч.

²⁸ *Вестители на истината...* с. 84, 143-148, 228. *Хаскел Х.К.* Исторически преглед на Европейско-турската мисия ...

²⁹ *Хаджиниколова Е.* Пос. съч.

³⁰ Пак там.

Самоков. Според Хр. Темелски в Самоков мисия се създава през 1866 г., когато в града идва Софийската мисия на Морс.³¹

След като Морс напуска София, в града се укрепва П. Мусевич. Този факт се отбелязва не само в спомените на видния евангелист.³² Той се съобщава и от М. Георгиев в неговата история на град София.³³ В софийското училище П. Мусевич успява да настани учител евангелист.

Интересът на Мусевич към Македония се определя от необходимостта да се подкрепи развитието на българската просвета в областта. По тази причина, когато в 1860 г. в Пловдив се отваря протестанското училище, П. Р. Славейков иска да стане пътуващ книжар в Македония на Библейското общество в Цариград, въпрос на който се спряхме.

Благодетелното Братство се създава не само да подкрепи развитието на българската просвета в Македония, но и да даде образование на български език на македонските българи, настанили се като бежанци в Цариград. В своите спомени за Братството Иван Гонедаров пише, че в Цариград Братството създава условия за обучение за повече от 800 македонски българи.³⁴ За набирането на средства за Братството Мусевич има разрешение от турското правителство, поради което Мусевич събира помощи сред българите в Русия и в Румъния.

Мисията в Битоля се замисля още през 1860 г., когато П. Мусевич е ученик в Пловдивското училище.³⁵ През с.г. П. Мусевич обикаля Пловдив-София-Самоков-Рилския манастир-Дупница-Кюстендил-Паланка-Кратово-Щип-Радовиш-Струмица-Петрич-Мелник –Неврокоп-Доспат-Батак-Пещера-Пазарджик-Пловдив. Едва когато Морс идва в София, П. Мусевич успява отново да възстанови старите планове на евангелистите. Той успява да се заеме с тяхната политика, когато постъпва да учи в Роберт колеж в Цариград. Тогава той участва във формирането на българското дружество "Орало" в колежа, което е ядрото на създаденото през 1868 г. в турската столица

³¹ Темелски Хр. Пос. съч., с. 210.

³² НБКМ/БИА, ф. 605, а. е. 1, л. 141. Георгиев М. Възраждането на град София. Исторически материали. С., 1920, с. 88.

³³ Георгиев М. Пос. съч., с. 88.

³⁴ НБКМ/БИА, ф. 605, а. е. 1, л. 141.

³⁵ Пак там, с. 146.

Благодетелно Братство "Просвещение".³⁶ Като пътуващ книжар на Българо-румунската книжарница в Битоля той се заема да осъществи и стремежите на П. Р. Славейков, да се съберат свидетелства за старобългарската писменост в областта.

София е важен пункт за навлизането на американските мисионери в Македония, защото тук още от началото на 50-те години се сблъскват интересите на евангелизма и на австрославизма в българските земи. София става обект на австрийските интереси, когато Австрия чрез този район иска да упражнява влияние сред българите в Македония.³⁷ Димитър Трайкович се заема да спре австрийското проникване в областта, като кани за учителка в София Неделя Петкова от Пирот. Д. Трайкович идва в София от Велес. Н. Петкова създава девическо училище в града и работи в него три години, а после отива да преподава в Прилеп, Битоля, Велес и Солун.

Д. Трайкович се подкрепя от Христо Г. Данов в Пловдив. През 1871 г. Хр. Данов му изпраща в София свой проект за българско образование в Крижевац /Хърватско/. Той иска да му се пратят способни момчета да учат в Земеделското училище в хърватския град.³⁸ С осъществяването на проекта на Хр. Г. Данов се нагърбва А.С.Цанов, когато създава Българското евангелско дружество.³⁹

В София до идването на П. Мусевич, а и по-късно, съществува само австрийско консулство, което следи за отношението на българите към Австро-Унгария. Австрийският консул по тази причина винаги присъства на годишните изпити в Софийското училище.⁴⁰

В София австрославизмът прониква и в работата на Софийския революционен комитет, чийто касиер е Димитър Ножаров, свързан със Стефан Веркович в Сяр и с Димитър Общи в Белград.⁴¹ Софийският революционен комитет, подкрепен от Д. Общи, подготвя пагубно за българските интереси,

³⁶ Пак там, с. 147.

³⁷ Георгиев М. Пос. съч., с. 26, 41, 96.

³⁸ Генчев Н. Възрожденският Пловдив... с. 302.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Георгиев М. Пос. съч., с. 41-43.

⁴¹ Пак там. Хаджиниколова Е. Пос. съч.

въстание в Южна Македония. Въстанието отговаря на сръбската политика в Македония.

Укрепването на Мусевич в София, противно на плановете на Австро-Унгария, създава възможност не само за влиянието на Братство “Просвещение” в Македония, но и за влияние на евангелистите в широк район от Западните български земи /Златица-Пирдоп-София-Видин/.⁴² По тази причина делото на А. С. Цанов от с. Видраре, Тетевенско е особено ценно. Създаването на Българското Евангелско дружество в Самоков е особено важно.

Когато се провежда през 1870 г. в Стара Загора събора на новоучредената европейско-турската мисия, А. С. Цанов се завръща от образованието си в Америка и става учител в Разград. В края на 1873 г. той бързо напуска Разград и се настанява в Самоков.

Още като учител в Разград А. С. Цанов се свърза с Никола Живков и Братство “Просвещение”. С тях го обединяват общите интереси за развитието на женското образование в града.⁴³ Н. Живков спомага за укрепването на женското дружество “Майчина грижа”. Той се грижи това дружество да е в състояние да набира за Разградското девическо училище български учителки. По това време братята Георги и Никола Живков са свързани с Русенската книжарница на Христо Г. Данов, а Хр. Г. Данов с дружество “Напредък” във Виена.⁴⁴ През тези години Хр. Г. Данов издава сп. “Летоструй” в австрийската столица, а А. С. Цанов е негов помощник и сътрудник на списанието.⁴⁵

Женското дружество в Разград работи и с подкрепата на Разградското читалище “Съгласие”, основано през 1870 г. от Димитър Хранов от Лясковец. През 1871 г. председател на читалище “Съгласие” е А. С. Цанов.⁴⁶ Така той

⁴² Хаджиниколова Е. Пос. съч. Иванов Ив. Златица и Пирдоп през Възраждането. С., 2001, 289 с.

⁴³ Явашов А. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930, с. 184-185.

⁴⁴ Георгиева Н. Възрожденската книжнина в Русе. Русе, 1991, с. 84-89. Илиева А. Книжарницата на Христо Г. Данов в Русе и нейните служители до Освобождението. Алманах за историята на Русе. Русе, 1997, т.1, с. 178-187. Същият. Отново за Христо Г. Данов и ролята му в националноосвободителното движение и Априлското въстание. Българско възраждане. Идеи, личности, събития. С., 2006, т.8, с. 246-247

⁴⁵ Стоянов М. Българска възрожденска книжнина. С., 1957, т.1, с. 448.

⁴⁶ Явашов А. Пос. съч, с. 186.

става още по-ясно съпричастен не само към женското движение, но и към делото на Никола А. Живков. В Разград училищното, читалищното и женско движение се развиват не само благодарение на Братство "Просвещение". Създателят на Разградското читалище "Съгласие" е Димитър Хранов от Лясковец, хърватски възпитаник, учител в града. В Разград лясковчани имат силни позиции и при формирането на Разградския революционен комитет. Комитета се възглавява от М. Х. Цонзоров, виден търговец от Лясковец.⁴⁷

Като учител в Разград, а и като създател на Българското евангелско дружество, А. С. Цанов подкрепя развитието на българското образование в Северна Добруджа. С този въпрос той се заема благодарение на Иван Р. Зринов от с. Беброво, Еленско.

Ив. Р. Зринов, с помощта на Българското дружество "Напредък" във Виена, основава през 1875 г. сп. "Китка" в австрийската столица. Със съдействието на виенските българи в редакцията на сп. "Китка" се включва А. С. Цанов.⁴⁸ Председателят на Българското евангелско дружество подкрепя политиката на Виенската българска организация за съдействие на българската просвета в Северна Добруджа.

Ив. Р. Зринов има стари връзки с дружество "Напредък" във Виена. Те датират още от 1866 г., когато той заедно с Петър Джамджиев от Търново, Иван Момчилов от с. Беброво, Еленско, Илия Шиварев от Трявна и Стефан Маринов отварят книгопродавницата "Момчилов и Сие" в Търново.⁴⁹ Книгопродавницата ще разпространява книги, отпечатани от българите във Виена. Тези книги ще се продават в Търново и в Русе.⁵⁰ Книгопродавницата обаче бързо се разорява и не успява да осъществи намеренията си.

През 60-те години на XIX в. в Северна Добруджа бързо се развива град Тулча. Той става център на Тулчански санджак с каазите: Тулча, Сулина, Бабадаг, Мачин, Хърсово, Меджидие, Кюстенджа и с нахиите: Стара Килия,

⁴⁷ Пак там, с. 181.

⁴⁸ *Българската възрожденска литература /Енциклопедия/*. Велико Търново 1997, с. 382. Иванов Юрд. Български периодичен печат от Възраждането му до днес. С., 1893, т.1, с. 173, 559. Тонев В. Добруджа през Възраждането. Варна 1973, с. 128.

⁴⁹ Зринов Ив. Р. Иван Момчилов. По случай 25-годишнината от смъртта му. Сп. "Учител", 1894-1895, кн.3, с. 194-201.

⁵⁰ Пак там.

Махмудие, Исакча и Черна вода.⁵¹ В Тулча през 1849-1850 г. се открива българско училище. Ив. Р. Зринов се свързва с читалището в Тулча като учител в с. Потур, Бабадагско.

Бабадагска кааза обхваща Централна и Северна Добруджа и е с най-многолюдно българско население и с най-много български училища.⁵² До Кримската война /1853-1856 г./ в Бабадагско има 10 български училища, а след войната те са 11. В Бабадаг българско читалище се създава през 1870 г., което през 1872 г. се разгръща с помощта на Тулчанската община. През 1873 г. Ив. Р. Зринов подарява книги на Бабадагското читалище.⁵³ Ив. Р. Зринов съживява и Бабадагското читалище като учител в с. Потур, Бабадагско през 1872-1876 г.⁵⁴

Училището в с. Потур, Бабадагско е четвъртото българско училище в Северна Добруджа. То се нарежда след първото Тулчанско училище, открито още през 1811 г.⁵⁵ През 1846 г. се създава второто българско училище в с. Баш-кьой, Тулчанско. През 1848 г. започва работата третото българско училище в Бабадаг, следвано през 1850 г. от с. Потур, Бабадагско. Заслугата за учредяване на българско училище в с. Потур, Бабадагско има Ив. Р. Зринов.

Когато през 1875 г. Ив. Р. Зринов издава във Виена сп. "Китка", той създава в с. Потур, Бабадагско ученическо дружество.⁵⁶ Членовете на дружеството са Георги Бацинов, Пено Чобанов, Симеон Лунгов, Стою Султанов, Жельо Славенков, Никола Узундимов, Жельо Атанасов. Дружеството се подкрепя от в. "Зорница" в Цариград.⁵⁷

А. С. Цанов, за който съществува твърде бедна биографична информация в литературата, има в действителност богата творческа и житейска биография.⁵⁸ Основаването на Българското евангелско дружество

⁵¹ *Тонев В.* Добруджа през Възраждането... с. 12.

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ Пак там. *Бешков Л.* България и Добруджа. Добрич, 1992, с. 42-43.

⁵⁶ *История на Добруджа.* С., 1988, т.3, с. 209.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ *Българска възрожденска книжнина.* С., 1957, т.1, с. 369. *Българска възрожденска интелигенция.* С., 1988, с. 693. *Българска възрожденска литература.* Велико Търново 1997, с. 772. *Българската култура през Възраждането.* С., 1986, с. 598. *История и култура на България в дати.* Велико Търново 1997, с. 367.

спомага преди всичко за развитието на българската просвета в Македония и в Северна Добруджа. За А. С. Цанов се пише в големите енциклопедични издания: "Българска възрожденска книжнина", "Българската възрожденска интелигенция", "Българската възрожденска литература", "История и култура на България в дати", "Българската култура през Възраждането", но на неговите идеи за българското културно развитие не се обръща внимание. През целия си жизнен път до създаването през 1875 г. на Българското евангелско дружество, А. С. Цанов е в най-близки връзки с Петко Р. Славейков. По тази причина във в. "Македония" и във в. "Право" той публикува своите статии, свързани с разбиранията му за успешното развитие на българския народ. Тези негови статии са неизвестни и биха представлявали интерес.

А. С. Цанов се свързва с в. "Македония" и в. "Право" благодарение на дружество "Орало" в Роберт колеж. Това твърдение се базира на спомените на Ст. Томов.⁵⁹ Според тях, когато завършва училището в Пловдив и се готви да иде да учи в Америка, А. С. Цанов през 1867 г. идва в Роберт колеж в Цариград. В турската столица престоюва до 1868 г., където се движи в средите на българските ученици в колежа, създателите на дружество "Орало". Участието на А. С. Цанов в "Орало" се свидетелства от самите спомени на българина. Според тях, в Роберт колеж той се сближава с Иван Е. Гешов, един от видните дейци на организацията.⁶⁰ Ето защо А. С. Цанов пише, че с Хр. Г. Данов и с Иван Гешов има "лично приятелство".⁶¹

През тези години на престою на А. С. Цанов в Цариград, в турската столица работят д-р Лонг, Петко Р. Славейков, Е. Ригс и Хр. Сечанов върху превода на Библията на новобългарски език. Тогава Петко Р. Славейков публикува няколко статии на евангелиста. През 1871 г. единствено във в. "Македония" се публикува и обявление, че А. С. Цанов се е върнал от Америка и че търси учителско място.⁶²

Във в. "Македония" П. Р. Славейков публикува статии на А. С. Цанов за българското образование. В тях А. С. Цанов се счита за последовател на проф.

⁵⁹ В. "Зорница", бр. 10 от 8 март 1933. *Д-р Стефан Томов*. Познанство от 1867.

⁶⁰ *Хаджиниколова Е.* Пос. съч.

⁶¹ *Цанов А. С.* Животописен очерк. В. "Зорница", бр. 10 от 8 март 1933.

⁶² В. "Македония", V, бр. 28 от 13.7.1871 г.

Хин /проф. Хан/. Името се дава в два варианта. Твърде вероятно е това да не е точното име, а неговото съкращение. Съкращението е близко до името на проф. Хамлинг, директора на Роберт колеж.

Като последовател на проф. Хан /проф. Хин/, А. С. Цанов предлага широко разпространеното във Франция “образование за народа”.⁶³ Проф. Хан иска “Просвета за народа”. Средства за нея трябва да се дават от държавата и от частните лица, за да се създават основни училища. В тези училища обучението ще трае по-дълго от това в Европа. Тяхното управление, подобно на основните училища в Америка, ще бъде под управлението на общините.

Другата интересна статия на А. С. Цанов, свързана с българската просвета, се отнася до учебната организация в Америка.⁶⁴ В нея се предлага да се създаде закон от държавата, чрез който да се даде възможност на цялото население да напредва в науката, художеството и в търговията. Този закон ще спомогне на цялото население да учи, но и да упражняват силите. В Америка всеки учи това, което му е нужно и полезно, за да ”упражнява силите си, т.е. умствените и телесните си възможности”. Само така отделната личност “ще се достигне желаемата точка”.

В сп. ”Летоструй” А. С. Цанов продължава да развива своите мисли за образованието на българите и за ролята на общините в него.⁶⁵ Той вижда силното поляризиране на българското общество на “стари” и на “млади” и иска в общините и в училищните настоятелства да има представители от двете групировки. Общините според него трябва да са средата, в която да се получи равновесието от политическите борби. В друга статия в сп. ”Летоструй” А. С. Цанов пише, че “в учебно и в практическо отношение българите са в детинство”.⁶⁶

Във в. ”Право” А. С. Цанов пише за състоянието на “народочерковните ни работи”.⁶⁷ В публикациите си във вестника той отново се спира на

⁶³ Цанов А.С. Народното просвещение в Америка. В. ”Македония”, V, бр. 3 от 18 януари 1871 г.

⁶⁴ Цанов А.С. Учебната деятелност в Америка. В. ”Македония”, бр. 10 от 9 март 1871 г.

⁶⁵ Цанов А.С. Народните ни общини. Сп. ”Летоструй”, VI, 1874.

⁶⁶ Цанов А.С. До де сме стигнали, Сп. ”Летоструй”, VII, 1875.

⁶⁷ Цанов А.С. Няколко думи за народочерковните ни работи. В. ”Право”, VIII, бр. 13 от 9 юни 1873.

българското образование, което счита, че е главен дълг на общините. За А. С. Цанов “владиката трябва да се грижи за учителите и училищата, но цялата работа трябва да се остави на общините”. От друга страна, той счита, че ”народните ни владици трябва да пазят строга наутралност между партиите”, а общините да са смесени, в тях да има “млади” и “стари”.

Когато във в. “Век” през 1874 г. се отправят обвинения към А.С.Цанов, че е сменил вярата си, той отговаря отново по страниците на същото издание.⁶⁸ Според него ”всеки човек трябва да е свободен да учи, да разсъждава и да изпробва силите си, за да придобие каквото желае, стига да не вреди на съседа”. Той пише, че “правдата, истината и свободата“ са любимия му девиз в религията и в гражданството. Призовава православни, католици и протестанти да не се мразят, а да живеят като братя.

* * *

А. С. Цанов, когато създава Българското евангелско дружество е вече зряла в политическо и духовно отношение личност. Неговата учителска дейност в Самоков е епилог на дългите му наблюдения и работа сред българите. По тази причина, когато създава Българското евангелско дружество, той изоставя проблемите на българското образование и се насочва към българското национално-освободително движение.

⁶⁸ Отговор на А. С. Цанов. Самоков. В. ”Век”, бр. 41 от 19 октомври 1874 г.